

Leksykon socjologii moralności

Podstawy – teorie – badania – perspektywy

pod redakcją
Janusza Mariańskiego

NOMOS

© 2015 Copyright by Janusz Mariański & Zakład Wydawniczy »NOMOS«

Wszelkie prawa zastrzeżone. Książka ani żadna jej część nie może być przedrukowywana, ani w jakikolwiek inny sposób reprodukowana czy powielana mechanicznie, fotooptycznie, zapisywana elektronicznie lub magnetycznie, ani odczytywana w środkach publicznego przekazu bez pisemnej zgody wydawcy.

Recenzje: dr hab. Adam A. Szafrński
dr hab. Andrzej Tarczyński, prof. UKW

Redakcja wydawnicza: Jadwiga Nagły
Redakcja techniczna: Dariusz Piskulak
Korekta: Anna Zaremba
Projekt okładki: Michał Dziadkowiec

ISBN 978-83-7688-370-0

KRAKÓW 2015

Zakład Wydawniczy »NOMOS«
31-208 Kraków, ul. Kluczborska 25/3u; tel./fax: 12 626 19 21
e-mail: biuro@nomos.pl; www.nomos.pl

społeczny, Lublin: Wydawnictwo KUL, s. 11–27; Strzeszewski Czesław, 1981, *Rozwój chrześcijańskiej myśli społecznej w niepodległej Polsce*, [w:] *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832–1939*, Warszawa: ODiSS, s. 261–301; Szymaniak Agata, 2008, *Szymański Antoni*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 9, red. Andrzej Maryniarczyk i in., Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, s. 315–318.

Jan Mazur OSPPE

Ś

ŚWIADOMOŚĆ MORALNA – jest stanem i zdolnością obejmującą różne stopnie poznania, rozumienia oraz oceniania przez jednostkę sytuacji i doznań o charakterze moralnym. Dotyczy ona zarówno wewnętrznych przeżyć jednostki, jak i stosunków z innymi jednostkami, grupami społecznymi i społeczeństwem jako całością. Na świadomość moralną składają się rozmaite treści: „wiedza, poglądy, przekonania, pojęcia, wyobrażenia, uczucia, postawy itp., wzajemnie powiązane i uwarunkowane (czynniki poznawcze i emocjonalne)” (Mariański 2006: 107). Ma ona charakter stopniowalny i ograniczony. Świadomość moralna jest zarazem świadomością aksjologiczną i podlega rozwojowi w wymiarze jednostkowym i społecznym.

Etymologicznie słowo świadomość wywodzi się od łacińskiego *con-scientia* i oznacza: wspólną z kimś wiedzę o czymś, znajomość czegoś; świadomość: własnej wartości moralnej, zasług, popełnionych win, występków; sumienie: zarówno nieobciążone żadną winą, jak i nieczyste, a także wyrzuty sumienia. Potocznie terminy „świadomość”, „świadomy” odnoszą się do różnorodnych zjawisk, które należą do zakresu tego, co mentalne. W słowniku języka polskiego świadomość definiowana jest jako zdolność umysłu do odzwierciedlenia obiektywnej rzeczywistości, która jest uwarunkowana społecznymi formami życia człowieka i ukształtowana w toku jego historycznego rozwoju. Po raz pierwszy terminu świadomość w formie rzeczownikowej użył Christian Wolf w XVIII wieku, a za twórcę nowożytnej filozofii świadomości uważa się Kartezjusza.

Świadomość jest różnie definiowana w zależności od perspektywy naukowej i przyjętych założeń ontologicznych. Należy ona do ważnych pojęć w takich dyscyplinach naukowych, jak m.in.: filozofia, psychologia, kognitywistyka, biologia i neuropsychologia. W analizie filozofii umysłu wyróżnia się trzy rodzaje ujęć: rzeczownikowe ujęcie świadomości (ta świadomość) rozumianej jako rodzaj substancji („ja”, dusza), która jest podmiotem własności i stanów (analiza świadomości jako samoświadomość); ujęcie drugie nawiązuje do zdolności poznawczych człowieka do zdobywania wiedzy o świecie i o sobie samym (psychologia zdolności); ostatnie, trzecie ujęcie dotyczy świadomości jako analizy jej cech i własności stanów świadomych i przeżyć. W socjologii rozróżnia się świadomość indywidualną (jednostkową), warstwową (klasową), zbiorową (kolektywną), podwójną i społeczną.

Świadomość nie poddaje się bezpośrednio zewnętrznej obserwacji. Można ją opisać dedukcyjnie poprzez analizę działania jednostki. Jest ono ważnym elementem, dzięki któremu poznajemy ludzką świadomość. Faktem od strony badawczej jest tutaj działanie (ujmowane jako sekwencja czynów). Jego eksploracja prowadzi w dwóch kierunkach: do jednostki,

która jest podmiotem działania oraz ku wartości moralnej. W toku działania jednostka odkrywa siebie jako jego podmiot, doświadczając w ten sposób swojej świadomości. Staje się świadoma swojego działania (świadomość działania) i przeżywa siebie jako podmiot posiadający własne „ja”. Świadomość i działanie są elementami konstytutywnymi podmiotowości człowieka. Każde ludzkie działanie ma odniesienie do wartości, norm i ocen moralnych. Stają się więc one przedmiotem jej świadomości.

Działanie jednostki, angażując świadomość moralną, staje się faktem społecznym. Socjologia jako dyscyplina naukowa zajmuje się moralnością jako faktem społecznym, który można interpretować humanistycznie (subiektywny przejaw świadomości) i obiektywistycznie (obiektywny fakt społeczny). Władysław Piwowski fakty społeczne ujmował jako

[...] zjawiska i procesy, które powstają, rozwijają się, trwają, znikają lub zmieniają w świadomym oddziaływaniu ludzi na siebie w ich wzajemnym współżyciu. Fakty społeczne [...] stanowią przejaw świadomości uczestników wzajemnego współżycia i współdziałania. Nie są to tylko subiektywne przejawy świadomości, ponieważ z chwilą uzewnętrznienia nabierają obiektywnego charakteru. Inaczej mówiąc, fakty społeczne stanowią rzeczywistość obiektywną, wprawdzie uzależnioną od ludzi, ale istniejącą w przestrzeni interpersonalnej (Piwowski 1996: 17).

Przyjęcie definicji humanistycznej bądź obiektywistycznej będzie opowiedzeniem się za pewną koncepcją socjologii wraz z jej teoriami, kierunkami i metodami badań.

Analiza socjologiczna świadomości moralnej powinna uwzględniać zarówno rozwój samej świadomości, jak i rozwój moralności. Teilhard de Chardin podkreślał znaczenie rozwoju świadomości człowieka, zauważając, że „świadomość, którą empirycznie interpretujemy jako specyficzny rezultat ograniczonej złożoności, sięga daleko poza śmiesznie mały wycinek, w którym naszemu spojrzeniu udaje się bezpośrednio ją uchwycić” (za: Dirscherl 1997: 459). Świadomość jednostki podlega rozwojowi, który nie zamyka się w ramach obecnych czasów, ale jest również uwarunkowany historycznymi elementami rozwoju świadomości moralnej. W socjologii moralności ważnym zagadnieniem jest badanie korelacji pomiędzy świadomością moralną jednostki a grupami jej przynależności, innymi grupami oraz całym społeczeństwem.

Socjologia jako nauka deskryptywna ukazuje uwarunkowania społeczne moralności. Nie oznacza to automatycznie sprowadzenia moralności tylko i wyłącznie do socjologicznych źródeł.

Moralność ma wymiar społeczny i mieści się w kontekście życia społecznego, ale i ma też wymiar jednostkowy (osobowy). Środowisko społeczne warunkuje sposób myślenia i działania osoby w sferze moralnej. Dokonuje się to w ramach procesu socjalizacji, wprowadzającego jednostkę w świat wartości i norm, krótko mówiąc – kulturę społeczeństwa. Poglądy, przekonania i uznawane normy moralne są kształtowane również pod wpływem czynników zewnętrznych, opinii publicznej, kontroli społecznej, na tle określonych struktur społecznych, wartości kulturowych i stosunków ekonomicznych (Mariański 2006: 362).

Moralność nie jest jednak tylko zjawiskiem społecznym. Ważnym elementem dokonującym się w świadomości jest rozwój moralny. Dokonuje się on przez proces socjalizacji, dzięki któremu jednostka rozwija swoją świadomość. Doświadczenie samego siebie (czym ja jestem) dokonuje się także przez kontakty osobiste z innymi w ramach interakcji społecznej (ważny element socjalizacji). Peter L. Berger i Thomas Luckmann zauważają, że w bezpośrednim

kontakcie „inny” jest bardziej rzeczywisty niż sam świadomy spotkania podmiot. Poznawanie innego dokonuje się nieustannie i jest ciągle osiągalne. Jednakże tenże podmiot „zna siebie lepiej” niż jest możliwe poznanie „innego”. Poznanie samego siebie – „czym ja jestem” – wymaga zatrzymania, uwięzienia spontanicznego doświadczenia jednostki oraz świadomego zwrócenia się ku sobie. Ogląd siebie jest zwykle zwierciadlaną reakcją na postawy innych. Konfrontacja siebie, poznawanie własnego „ja” w kontekście własnych możliwości i ograniczeń jest ważnym elementem rozwoju świadomości moralnej i społecznej adaptacji. William James w *The Principles of Psychology* odróżnił „ja” materialne rozumiane jako ciało człowieka, społecznie związane z prestiżem, uznaniem bądź odrzuceniem społecznym, duchowe – związane z życiem wewnętrznym oraz czyste „ja” – jako czystą świadomość. Współcześnie wyrażenie samoświadomość używane jest jako synonim „świadomości ja”.

Analizę rozwoju świadomości moralnej warto ukazać, odwołując się do teorii rozwoju poznawczego. Jej autor, Jean Piaget, wyodrębnił cztery stadia (sensoryczno-motoryczne, przedoperacyjne, operacji konkretnych, operacji formalnych). W swojej koncepcji ograniczył znaczenie wpływów środowiskowych na jednostkę, podkreślając w okresie dziecięcym progresywną decentralizację. Dziecko wówczas zaczyna mieć świadomość odrębności od innych i zaczyna myśleć w kategoriach „ja”. Jean Piaget zauważa również, co ma znaczenie dla świadomości moralnej, że jednostka pod wpływem grup rówieśniczych przyswaja sobie „moralność dobra”, a pod wpływem dorosłych „moralność obowiązku”.

Inną ważną teorią ukazującą fazy rozwoju moralnego jest koncepcja Lawrence’a Kohlberga. Wyróżnił on trzy poziomy moralności, a w ich ramach po dwa stopnie rozwoju (przedkonwencjonalny: orientacja na karę i posłuszeństwo oraz instrumentalno-egoistyczna; konwencjonalny: orientacja podobania się innym oraz orientacja na prawo i porządek; pokonwencjonalny: orientacja na umowy społeczne oraz orientacja na moralność opartą na uniwersalnych zasadach etycznych). Zmiany dokonują się w ramach przechodzenia od stanu przedkonwencjonalnego do pokonwencjonalnego, przy czym jest możliwe szybsze osiągnięcie poszczególnych stadiów rozwoju. Istnieje również możliwość regresu, czyli cofnięcia się w stadium rozwoju. Istotnym elementem jest założenie przechodzenia od stanu egoistycznego (skoncentrowanego na sobie) do umiejętności podejmowania decyzji moralnych uwzględniających porządek i ład społeczny. Dojrzałość moralna jest związana z podejmowaniem autonomicznych decyzji i brania za nie odpowiedzialności w świetle uniwersalnych zasad moralnych. Teoria Lawrence’a Kohlberga była ważnym elementem ontogenezy kompetencji komunikacyjnych Jürgena Habermasa. Były one uzasadnione Kohlbergowskimi fazami rozwoju moralnego, w których sądy moralne stanowią „przypadek szczególny”, a komunikacja ukierunkowana na porozumiewanie się *alter* i *ego*, prowadzi do wyłaniania się norm uważanych za uniwersalne, które uwzględniają roszczenia poszczególnych uczestników rozmowy.

Kolejnym ważnym elementem rozwoju świadomości moralnej jest dysonans poznawczy. Autorem tej teorii jest Leon Festinger, który definiował dysonans poznawczy jako logiczną bądź emocjonalną sprzeczność pomiędzy dwoma przekonaniami, które prowadzą do napięcia emocjonalnego. U podstaw tej teorii leży założenie, że jednostka dąży do zgodności pomiędzy swoimi przekonaniami a postępowaniem (konsonans). Gdy występuje sprzeczność przekonań, pojawia się stopniowalny stan napięcia. Jego natężenie zależy od znaczenia dla jednostki sprzecznych przekonań. Innymi czynnikami warunkującymi natężenie emocjonalne jest: rosnąca rozbieżność pomiędzy utrwalonymi poglądami a nowymi informacjami na dany temat, jego powiązanie z siecią innych powiązań, powiązanie przynajmniej jednego

przekonania z siecią innych ważnych dla jednostki przekonań, przy założeniu, że nowe przekonania są istotne dla jednostki. Reakcją jednostki na dysonans poznawczy jest poszukiwanie konsensu, czyli minimalizowanie dysonansu poznawczego bądź jego całkowita eliminacja. Najczęstszymi regulatorami spowodowanego przez dysonans poznawczy napięcia jest: przyjęcie dodatkowych przekonań, bagatelizowanie sprzeczności bądź jednego z przekonań, lekceważenie autora dysonansowych informacji, zniekształcanie dysonansowych informacji, przyjmowanie dodatkowych uzasadnień, przyjęcie nadprzekonań, pomniejszanie subiektywnej wagi problemu. Wewnętrzną spójność można osiągnąć również poprzez zmianę zdania bądź zachowania.

Inną reakcją na dysonans poznawczy – o której pisała Hanna Świda-Ziemba – jest niekoherentna podwójność. Jest ona związana z brakiem refleksji pozwalającym współegzystować sprzecznym poglądom jako „naturalna oczywistość”. Sprzeczne poglądy nie są ze sobą konfrontowane i nie stanowią emocjonalnego napięcia. Ich bezkolizyjne współistnienie wskazuje zarówno na moralność indywidualistyczną (kształtowaną przez jednostkę), jak i moralność „uniwersalistyczną” (odniesienie do innych). Leon Festinger zauważał, że przekonania pozostające w dysonansie poznawczym posiadają większą trwałość od przekonań zastępczych.

Świadomość moralna w perspektywie socjologicznej charakteryzuje się zmiennością i jest zawsze analizowana w kontekście społeczno-kulturowym. Przeważają wyjaśnienia strukturalno-funkcjonalne akcentujące wpływ społeczny na świadomość moralną. Nie jest to jednak wpływ tylko jednokierunkowy płynący od społeczeństwa do ludzkiej świadomości. Ważnym elementem, na który zwraca uwagę Janusz Mariański, jest wpływ moralności przekształcający stosunki społeczne w społeczeństwie jako całości i w jego poszczególnych substrukturach. Moralność będzie tu występowała jako zmienna niezależna, w której świadomość moralna staje się czynnikiem wpływającym na zachowania społeczne ludzi, a w konsekwencji kształtującym byt społeczny.

Berger Peter L., Luckmann Thomas, 2010, *Spoleczne tworzenie rzeczywistości. Traktat z socjologii wiedzy*, przeł. Józef Niżnik, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN; Chlewiński Zdzisław, 1983, *Dysonans poznawczy*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 4, red. Romuald Łukaszyk i in., Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, kol. 443–446; Dirscherl Erwin, 1997, *Świadomość*, [w:] *Leksykon religii*, red. Hans Waldenfels, przeł. Paweł Pachciarek, Warszawa: VERBINUM, s. 459–460; Festinger Leon, 2007, *Teoria dysonansu poznawczego*, przeł. Julitta Rydlewska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN; James Wiliam, 1981, *The Principles of Psychology*, t. 2, Cambridge: Harvard University Press; Kohlberg Lawrence, 1984, *The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages. Essays on Moral Development*, t. 2, San Francisco: Harper & Row; Mariański Janusz, 2006, *Socjologia moralności*, Lublin: Wydawnictwo KUL; Mohr Georg, Michael Quante, 2009, *Świadomość*, [w:] *Leksykon pojęć filozofii analitycznej*, red. Peter Prechtl, przeł. Józef Bremer, Kraków: WAM, s. 275–279; Piaget Jean, 2012, *Mowa i myślenie dziecka*, przeł. Janina Kołodzka, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN; Piwowarski Władysław, 1996, *Socjologia religii*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL; Świda-Ziemba Hanna, 2000, *Obraz świata i bycia w świecie (z badań młodzieży licealnej)*, Warszawa: Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW.

Tomasz Adamczyk